

פרק חמישי:

לוחות ושברי לוחות

"היזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו,
דאמרינן לוחות ושברי לוחות מונחים בארון".

ברכות א', ח

"אנו מצווים על־פי התורה כי התורה נצחית,
והממשלה עוברת בטלה".

הרב צבי יהודה קוק

באוגוסט 1972 התאבד הפרופסור לספרות עברית ברוך קורצווייל בדירתו הצנועה שבקומה השלישית של שיכון הפרופסורים בקמפוס אוניברסיטת בר־אילן ברמת־גן. ברוך קורצווייל, בן שישים וחמש במותו, מגדולי מבקרי הספרות בישראל, תלה את עצמו בנסיבות שלא הובהרו כל צורכן עד היום. סופו היה אלים וקשה כמו מסכת חייו המיוחדת במינה, שהיתה מורכבת ממאבקים אידיאולוגיים ואישיים בלתי פוסקים, מהתנגשויות נפשיות ומעימות מתמיד של אדם יוצר וחושב עם סביבתו כמו גם עם עצמו.

קורצווייל, בנו של רב, נקרע כל ימיו בין אמונתו הדתית לבין השכלתו האירופית ההומניסטית. חודש ימים לפני מותו הוא דיבר בכינוס בוגרים של האוניברסיטה לשנת תשל"ב והתייחס לשסע המתרחב בין דתיים לחילוניים בישראל: "היהדות הממסדית לא מצאה דרך להתאים את עצמה לתחושת הזמן שאינו זמן אלוהי בלבד", אמר. "היהדות הרשמית קופאת על שמריה ומנציחה את

הסיטואציה של יהדות העיירה היהודית. הניגוד בין חילוניות לבין אורתודוקסיה מסתגרת, שבעקבות ההיסטוריוזיה הטוטאלית של היהדות נעשתה א־היסטורית ואנטי־היסטורית, עשוי ליצור מציאות של יהדות ארכאית מוזיאלית ומולה מציאות של ישראליות אגנוסטית או אתאיסטית [...] הזמן האנושי מחפש לו אינטגרציה בתוך הזמן האלוהי. הקיימת עוד אפשרות לאינטגרציה זו במציאות?"

קורצווייל החל את לימודיו בישיבת הרב שלמה ברויאר בפרנקפורט, וכשסיימם המשיך בלימודי מדעי הרוח באוניברסיטה של עיר זו, והוכתר שם בשנת 1933 בתואר דוקטור לפילוסופיה. שני מקורות החיים הללו, היהדות וההומניזם, עוררו בו קונפליקט מתמיד, וכל חייו ניסה למזג, אולי ללא הצלחה, את ערכי הדת עם האסתטיקה האוניברסלית, את גיתה ושילר עם רבי נחמן מברסלב, את הגרמניות עם היהדות.

זה לא היה מאבק רוחני גרידא. קורצווייל ניהל מלחמה פוליטית מרה נגד הממסד הדתי, ובעיקר נגד עסקני המפד"ל ומנהיגיה, שאת צביעותם היה מוקיע בכל הזדמנות. שיעורי הספרות, שבהם היה קורצווייל מתחבט באופי היהדות בת זמננו, מצאו להם אוזן קשבת אצל סטודנט צעיר באוניברסיטת בריאלין, אריאל רוון־צבי, לימים דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל־אביב. רוון־צבי, שקיבל ממורו הנערץ את ההכרה, שלימודי הדת ולימודי העולם אינם סותרים זה את זה אלא תורמים ומעשירים זה את זה, הוא שניסח לימים את סעיף הדת והמדינה בחוקה (פרק ג, סעיף 22), אולי הסעיף הפרובלמטי ביותר שנכלל שם.

ד"ר אריאל רוון־צבי היה מועמד מתבקש לניסוח סעיף הדת והמדינה בהצעת החוקה. מרצה בפקולטה למשפטים, שהתמחה בדיני המשפחה בישראל והחזיק ברעיונות של גישור על פני פערי הדת והמדינה. עמדותיו הליברליות היו ידועות לאוריאל רייכמן בשעה שזימן אותו לישיבה שבה בישר על הרעיון לנסח חוקה לישראל. בתחילה עלתה אצל המשפטנים השאלה, האם לכלול בכלל את נושא יחסי הדת והמדינה בחוקה המוצעת, מתוך חשש ססעיף בעייתי זה ישתק את החוקה כולה ויהפוך אותה לבלתי־ישימה בשל ההתנגדות הדתית הנמרצת לכל שינוי בסטטוס קוו, אותו עיקרון שהקפיא את יחסי הדת והמדינה בישראל מאז 1948. גם הקושי הרעיוני לגשר בין עקרון חופש הבחירה ורעיון החירות, תמצית הליברליזם, לבין יראת שמים, נראה לכאורה בלתי ניתן ליישוב.

החוקרת אביבה אביב הגדירה שלושה תחומי חיכוך עיקריים בין דתיים לחילוניים בישראל. בספרה על החברה הישראלית היא אומרת, כי התחום הראשון נוגע לעקרונות החיים הקולקטיביים. מדינת ישראל מתבססת על העקרונות המערביים של הדמוקרטיה וריבונות העם. פירושו של דבר הוא, שהחקיקה וההסדרים החברתיים נקבעים על־פי רצונם והחלטתם החופשית של בני החברה.

התפישה הדתית אומרת, לעומת זאת, שחוקתו של עם ישראל היא תורת ישראל, והאומה כולה וכל יחיד נושאים באחריות כלפי שמים למימושה של תורה זו עלי אדמות. האם יש דרך ליישב את הסתירה בין שתי תפישות אלה? הדיון על חוקה לישראל בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה חשף חוסר יכולת להגיע להסכמה בעניין זה.

תחום החיכוך השני בין דתיים לחילוניים נוגע למסגרת החיים בצוותא. העיקרון החילוני גורס הפרדה בין הדת למדינה. אולם אם יסכימו הדתיים לעקרון זה משמעות הדבר מבחינתם היא הכרה באופי החילוני של החברה. לכן הסכמתם של הדתיים ליטול חלק במסגרות המדיניות של החברה הישראלית מותנית בשלילתו של העיקרון החילוני של הפרדה. הדתיים תבעו, ותביעתם התקבלה על-ידי המנהיגות החילונית, שבתחומים מסוימים של החיים החברתיים, כמו נישואים וגירושים או שמירת השבת בפרהסיה, ינהגו כל היהודים, גם החילוניים שבהם, על-פי הוראות שמקורן דתי. וכך במקום הפרדה בין דת למדינה, הנהוגה ברוב מדינות המערב, התקבל בארץ עקרון השמירה על הסטטוס קוו. לפי עקרון זה יוותרו הדתיים בפועל על האידיאל של כפיית ההלכה היהודית בכל תחומי החיים, והחילוניים יוותרו על עקרון חופש המצפון בתחום חוקי האישות ובתחומים נוספים.

תחום החיכוך השלישי נוגע לדרכיהם של יהודים דתיים כקבוצה ייחודית בתוך החברה החילונית. המדובר במוסדות חינוך מיוחדים, בפטור לבני ישיבות משירות צבאי ובמובלעות דתיות נוספות. דווקא בשל החיכוכים הקשים הללו, והיות שהצעת החוקה התיימרה לשמש גירוי אינטלקטואלי מפרה לציבור הישראלי, הוחלט לכלול את עניין הדת והמדינה בחוקה, ולהטיל את המאמץ ההגותי והניסוחי על אריאל רוזן-צבי.

מערכת יחסי הדת והמדינה שהציע רוזן-צבי היתה מקורית ונסמכה על ההיסטוריה של יחסים אלה במדינת ישראל. בישיבות העבודה הראשונות של צוות המנסחים אמר רוזן-צבי, כי רבים סבורים, שמבחינה היסטורית הבעיה הדתית היא שמנעה את חקיקת החוקה, אבל לדעתו אין זו האמת. לא הדתיים הכשילו את כינון החוקה, שהרי הראשון שהציע חוקה למדינת ישראל היה יהודי דתי, ד"ר ליאו כהן מהסוכנות היהודית, וגם יו"ר ועדת החוקה באותו זמן היה דתי, ד"ר זרח ורהפטיג מהחזית הדתית. רק עם חלוף השנים נעשו הדתיים למתנגדי החוקה.

רוזן-צבי הצביע על סוגים שונים של התנגדות. יש התנגדות עקרונית של ציבור דתי-חרדי לחוקה, וההתנגדות הזאת מקורה בהתנגדות למדינה עצמה. כלומר, חוגים חרדיים אלה מתנגדים למדינה הציונית ולכך שהיא מכונה מדינה יהודית, והם ימשיכו להתנגד לכל חוקה שמעליה יתנוסס סמל המנורה של מדינת ישראל. עם אלה, אמר, אין בסיס משותף לדיון. אבל יש לזכור, כי דווקא קבוצה קטנה זו

מכתיבה תכתיבים פוליטיים לימין ולשמאל כאחד, בהיותה לשון המאזניים בכנסת, ומובן שקבוצה זו, שהיא אנטי לאומית, רוצה לשמר את כוח המיקוח הסקטוריאלי שבידיה.

הגורם הדתי האחר הוא הצינונות הדתית, ועם אלה אמר, רוזן-צבי, יש בסיס למשאיומתן. הם אינם מתנגדים לחוקה ככלי ביטוי לאומי. חלק מהם נגרר אחרי קבוצות חרדיות ואחרים יבקשו לבחון את תוכנה של החוקה.

כאן פתח רוזן-צבי בהתקפה על רעיון הסטטוס קוו, אותה הקפאת התמונה שהוסכם עליה בין ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון לבין החוגים הדתיים השונים עם הקמת המדינה. הקפאה זו כבר גרמה לאבסורדים. בתל-אביב התחבורה הציבורית אינה נוסעת בשבת, אבל בחיפה האוטובוסים של אגד דוהרים על הכרמל גם בשבת. בשנת 1947 שלח דוד בן-גוריון, שעמד אז בראש הנהלת הסוכנות, מכתב לאגודת ישראל, ובו הבטיח כי יישמרו למערכת הדתית כמה עקרונות בסיסיים: השבת תהיה יום המנוחה בחוקי המדינה, הנישואים והגירושים יהיו בידי מערכת המשפט הרבנית והמדינה תכיר במערכת חינוך דתית אוטונומית. מאוחר יותר נוסף לכך גם עניין הכשרות במוסדות המדינה, ואלה הם עיקריו של הסטטוס קוו מאז ועד היום.

בסרט אפשר להקפיא תמונות, המשיך רוזן-צבי, אבל במציאות אי-אפשר לעשות זאת. לדעתו, עמדה מאחורי רעיון הסטטוס קוו תקווה של כל אחד מהצדדים, כי האידיאולוגיה של הצד האחר תיעלם בתום תקופת ההקפאה. הרב הראשי לארץ-ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, חשב שהחילוניות היא איזו תאונה היסטורית ובתוך דור לא יהיו עוד חילוניים, בעוד שדוד בן-גוריון היה משוכנע, שהדת היא שריד אנאכרוניסטי ושהיא תיעלם עד מהרה, היות שמדינת ישראל היא התחליף המודרני והנכון לדת. כמה שנים לפני מותו הבין בן-גוריון כי טעה, ובמכתב לעיתון 'דבר' כתב: "היום לא הייתי מחוקק את חוק הנישואין והגירושים", כלומר הוא לא היה מעניק מונופול לדת בכל הנוגע להסדרי נישואים וגירושים בישראל.

רוזן-צבי טען, כי הסטטוס קוו הולך ומופר כל השנים, ולדעתו, הוא מופר יותר לרעת הדתיים. בתי קולנוע נפתחים בלילות שבת, הסמכויות של בתי הדין הרבניים מוצרות ועוד. בשל הפגיעה הנמשכת החל הממסד הדתי להרגיש מאוים והמסקנה של הפוליטיקאים הדתיים מכך היתה שצריכים להחזיר את הגלגל לאחור באמצעות חקיקה בכנסת. אבל זה התברר כמעשה כמעט בלתי-אפשרי במדינה חילונית שבה ציבור חילוני גדול מאוד הרוצה לחיות על-פי אורח חייו. לכן החקיקה הדתית נכשלת. הוא הביא לדוגמה את חוק החזיר, שהוא החוק המופר ביותר במדינת ישראל, ואין פלא בדבר. כיצד אפשר לשמור על חוק כזה אם רוב הציבור אינו

רוצה בו, מה גם שמבחינה דתית אין לחוק הזה שום משמעות מיוחדת. "אני אימר לכם במלוא האחריות", הפליא את שומעיו, "שמי שאוכל בשר חזיר לא עובר עברה גדולה או קטנה ממי שאוכל בשר פרה שלא נשחטה כהלכה. אבל אין לנו חוק הפרה שלא נשחטה כהלכה וגם אין לנו חוק הארנבת וחוק השפן וחוק הגמל, ואפילו אין לנו חוק הפרה שנקב נתגלה בריאתה ושמבחינה הלכתית מי שאוכל אותה עשה אותה עברה כאילו אכל חזיר."

הוא הביא דוגמה אחרת מן המאבק הגדול בשאלה מיהו יהודי. בראשית שנות השמונים זה היה המאבק בה"א הידיעה, וחלק מן המפלגות הדתיות התייחסו לעניין זה כאל ייהרג ובל יעבור. היום, אמר, מי בכלל מזכיר עוד את המאבק הזה? העניין הזה נגמר, למרות שחששות הדתיים התעצמו לאחר שבית-המשפט העליון קבע, כי המונח "שהתגייר" בחוק השבות משמעו גם גיור קונסרבטיבי וגם גיור רפורמי.

כך אירע, שחקיקה דתית שהגורמים הדתיים ניסו לכפותה החלה לפעול ככומרנג נגדם. הציבור הדתי החל לשלם מחיר כבד על ניסיונות הכפייה הללו. על־פי הצורה שהדת מציגה את עצמה במדינת ישראל, רוב הציבור החילוני חושב שהדת היהודית חסרת היגיון, שהיא סלקטיבית, שהיא מפלגת, שהיא מנכרת אנשים, שהיא דת של כפייה בלתי רציונלית: מצד אחד מסכימה שאיצטדיוני הכדורגל יהיו מלאים בשבת, אך מן הצד השני מתנגדת שיהיו פעולות תרבות בשבת. רוון־צבי, כאדם דתי בעצמו, הדגיש את הנוק שגרמה החקיקה הדתית בניסיונה לשמור על הסטטוס קוו שלמעשה אינו קיים. הוא גם הדגיש, כי מבחינה דתית, "כשאנחנו מדברים על דימוי דתי, אנחנו לא מדברים על מושג שכלי התקשורת המציאו אותו, אלא על מושג של חילול השם. מוטב, אומרים, שתמחק אות בתורה ולא תחלל את השם. מוטב שתמחק אות בתורה - אתם יודעים מה המשמעות של זה לגבי יהודי דתי?" בינתיים החלו גם דתיים רבים להבין, שלמאבק על חקיקה דתית אין כלל משמעות דתית. ההבנה הזו התעצמה בתקופה ש"ס, מפלגה חרדית ספרדית, נאבקה לא על אינטרסים דתיים לכאורה כגון עניין החזיר, אלא על אינטרסים של הציבור הדתי, כמו תקציבים גבוהים יותר או אי־גיוס בחורי ישיבה. למעשה, אמר רוון־צבי, הם נסוגו לקו הביצורים השני, של הגנה על האינטרסים של הקהילה הדתית, לאחר שנוכחו לדעת כי המתקפה לשמירת מה שכונה הסטטוס קוו נכשלה.

מתוך כל זה הסיק רוון־צבי כי דווקא היהודי הדתי צריך חוקה, הרבה יותר ממי שמכנה את עצמו חילוני. הדתיים, והוא בתוכם, הם בבחינת מיעוט במדינת ישראל, ומי שצריך את החוקה הם המיעוטים, כדי להתגונן מפני הגחמות המשתנות של הרוב. בשלב הזה ניסח רוון־צבי את המוטיב המרכזי שעמד מאחורי הרעיון שלו לדריקיום בין דת ומדינה: חופש הבחירה לכל. החוקה תגן על מי שרוצה לאכול

חזיר, אך בעיקר גם על מי שאינו רוצה לאכול חזיר. מי שרוצה להיקבר בבית קברות חילוני ייקבר בבית קברות חילוני. מי שרוצה להינשא בנישואים אזרחיים, יוכל לעשות זאת, מה גם שלדעתו אין הנישואים האזרחיים יוצרים בעיה דתית; לדת היהודית יש בעיה קשה עם מי שנישא בנישואים דתיים והתגרש בגירושים אזרחיים.

אבל רוון־צבי לא התכוון להפרדה בין הדת למדינה כפי שהיא קיימת, למשל, בחוקת ארצות־הברית, שכן מצב כזה של נישואים דתיים מול נישואים חילוניים עלול ליצור בישראל שני עמים, זה שמקפיד על נישואים וגירושים לפי ההלכה וזה שנישא בנישואים דתיים, ומתגרש בגירושים אזרחיים, כך שהוא מוציא "אשת איש השוקה", כלשון ההלכה. כלומר, האשה נחשבת נשואה מבחינה הלכתית, וילדיה עלולים להיות ממזרים, גם אם נישאה שוב בנישואים אזרחיים. כדי לפתור את הבעיה הציע רוון־צבי את שיטת המסלולים המקבילים. במלים פשוטות: אם בחר זוג להינשא בנישואים דתיים יהיה חייב גם להתגרש בגירושים דתיים במקרה שהנישואים יעלו על שרטון. אבל אם בחר זוג להינשא בנישואים אזרחיים, ועל־פי ההצעה יוכלו לעשות כך גם בני דתות שונות, יתגרש אותו זוג בגירושים אזרחיים. כך נשמרת זכות הבחירה לבני הזוג להינשא על־פי רצונם, אבל זכות הבחירה מוגבלת בשל עדיפות העיקרון של אחדות העם.

לפי שיטה זו לא תהיה בעיה למי שנולד מהורים שנישאו בנישואים אזרחיים להינשא בנישואים דתיים. מבחינה הלכתית אין בעיה, משום שילד שנולד "מן הפנויה" והוא אינו ממזר שנולד מגילוי עריות, הוא חוקי לכל דבר. אין בו שום פגם מבחינה הלכתית, ואם יבחר להינשא בנישואים דתיים יוכל לעשות כן.

שיטת המסלולים המקבילים מעוררת בכל זאת בעיה. הואיל והנישואים האזרחיים הללו לא ייבדקו, ייווצר מצב שכהן וגרושה יינשאו בנישואים אזרחיים, ובנם יהיה פגום להינשא בנישואים דתיים, או שממזרים יתערבבו עם אחרים בנישואים אזרחיים. בשל הספק הזה תתקשה הרבנות לחתן אחר־כך את ילדיהם של הורים שנישאו בנישואים אזרחיים. לכן הציע רוון־צבי, שבכל מקרה יתנהל רישום. הרשות החילונית והרשות הדתית ינהלו את רישומיהן, וכאשר ילדיהם של הורים שנישאו בנישואים אזרחיים יבקשו להתחתן בנישואים דתיים יפשפשו ברבנות בהיסטוריה שלהם. הוא הסביר, כי להערכתו הציבור החילוני יהיה מוכן לשלם את המחיר הזה תמורת האפשרות של חופש נישואים. גם הציבור הדתי לא יהיה נתון עוד לאותם לחצים שבהם הוא נתון היום, כי לציבור הדתי תהיה אוטונומיה, עם מעורבות חילונית קטנה בהסדריו.

אך האם עקרון חופש הבחירה האישי יחול בכל התחומים של חיכוך הדת והמדינה? ומה לדוגמה, בעניין הכשרות בצה"ל? כאן הציע רוון־צבי כמה חריגים

לחופש הבחירה המוחלט. לא ייתכן שחיילים לפני יציאה לקרב יאכלו מנות מזון נפרדות, אמר, כי זה יפגע באחדות הלאומית ובמורל המשותף, שהוא חשוב בצבא. והוא הדין בעניין הכשרות במוסדות ציבור. רוזן-צבי הביא כדוגמה את מועדון האוניברסיטה שאין לו הכשר ואשר הוא עצמו אינו יכול לאכול שם בשל כך. הבעיה היא, התלונן, שהוא אינו יכול להזמין לשם אורחים, או ללכת לשם עם חברי הסגל. לכן קבע, יש אינטרסים של אחדות שמתירים פגיעה מסוימת בזכויות הפרט. בסיכום הציע רוזן-צבי סעיף של חופש הדת והמצפון המאפשר דו-קיום מתוך סובלנות וכבוד הדדי של זכויות והשקפות בין הציבור החילוני ובין הציבור הדתי במדינה. ברוח מגילת העצמאות יובטחו חופש הדת והמצפון לכל אזרח בישראל, לא יישללו זכויות, לא יוטלו חובות ולא ייכפו איסורים על אדם בשל סיבות של דת. יתר על כן, ייפסלו חיקוקים שיש בהם משום כפייה דתית, כמו חוק החזיר, חוק המצה או חוקים המחייבים קבורה לפי טקס דתי. עם זאת תבטיח החוקה את ההגנה על האינטרסים של הציבור הדתי ותאפשר התחשבות בצרכיו של ציבור זה לשמירת אורח חייו ומצוות דתו, באיזון אינטרסים בין הציבור הדתי לכלל הציבור.

אריאל רוזן-צבי שונה מן הדיוקן המוכר של חובשי הכיפות הסרוגות, בוגרי בני עקיבא, שרובם מזוהים עם האידיאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה וגוש אמונים. הוא נולד בשנת 1944 למשפחה דתית לאומית מובהקת. אביו, פעיל המפד"ל דוד צבי רוזנצוויג, הקים בסוף שנות השלושים את סניפי 'הפועל המזרחי' ואת 'בני עקיבא' בסלובקיה, ושם גם הכיר את טובה האם. האב הוא שעברת את שמו לרוזן-צבי כשיצא לשליחות מטעם המדינה. אריאל גדל בכפר-סבא, ואחר-כך, כשעקר עם הוריו לתל-אביב, הצטרף ל'בני עקיבא' ושירת בנח"ל. היו לו שני מורים דגולים, פרופסור אוריאל סימון ופרופסור ברוך קורצווייל, והם שפתחו לפניו אופקים של השכלה כללית רחבה. את אוריאל סימון, לימים ראש המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בראילן, פגש בבית-הספר התיכון. הוא לימד אותו תנ"ך וספרות והשפיע הרבה על תפישתו, שיהודי דתי יכול להיות שלם באמונתו ועם זאת דמוקרטי בעל אופקים רחבים, הפתוח לגישות שונות. הגישה ההומניסטית הזאת נמשכה, כאמור, גם אצל ברוך קורצווייל בלימודי הספרות הפופולריים באוניברסיטת בראילן.

רוזן-צבי גיבש את השקפת עולמו ברוח אמרתו של רבי יהושע בן לוי לבניו במסכת ברכות: "היהוהו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, דאמרינן לוחות ושברי לוחות מונחים בארון." דהיינו, לא רק שלוחות ושברי לוחות מונחים אלה לצד אלה ומצליחים להתקיים יחדיו, אלא שעצם הקיום ביחד הוא ההרמוניה האמיתית.

הלוחות הם עולם התורה ושברי הלוחות על-פי הראייה הזו הם העולם החילוני. יתרה מזו, הלוחות, שהם האידיאל, חייבים להתחשב גם בשברי הלוחות, כלומר במציאות, שאם לא כן ייהפך האידיאל למנותק או למעוות. אסור לשום נורמה להתעלם ממציאות החיים, וכל לוח צריך לידו את שברי הלוחות כתזכורת מתמדת. זוהי ראייה דתית, עם טרמינולוגיה דתית, אך היא משקפת פרגמטיות ונכונות להסדר בין הדת למדינה בישראל.

לאנשי הזרם ההומניסטי ביהדות הדתית לא קל להתקיים בסביבה, שאחרי מלחמת ששת הימים הלכה ונעשתה יותר ויותר לאומנית ולעתים אף משיחית. רוון-צבי נוהר בכבודם של מי שמשיכים להיות בני החוג הקרוב שלו, אבל גם הוא אומר, כי "באיושהו מקום הציבור הדתי עדיין שבו באיזה אנאכרוניזם, במין שבלונות שעבר זמנן ואשר היו יפות לשעתן. ישנם הרבה כלים בעולם הדתי שנשברו כבר ואינם מכילים את המים, אבל הם עדיין בשימוש."

נכונותם של רוון-צבי וחבריו להתייחס לאמיתות מושרשות כאל עניין הטעון בדיקה נתפשה כפרובוקציה עוד בזמן לימודיו באוניברסיטת בראיילן, כאשר קיבץ שם כמה סטודנטים וייסד ירחון בשם 'בת קול', עיתון תוסס שעסק בקווי התפר של הפוליטיקה הדתית ובתפישות דתיות שנויות במחלוקת. בשלושים הגיליונות שערך רוון-צבי קיים הירחון דיאלוג מתמיד עם אישים וקבוצות מחוץ לאוניברסיטה ובתוכה, ובין המרואיינים שלו היו פרופ' מרטין בובר, פרופ' ישעיהו ליבוביץ ואחרים. 'בת קול' אף העז לערוך משאלים בין תלמידי האוניברסיטה הדתית על משמעות התפילה בעיניהם, או על מוטיב הגאולה, משאלים שעוררו התנגדות בקרב ממסד האוניברסיטה. לפחות ארבע פעמים נקרא העורך למנהל האוניברסיטה או לרקטור, ושם האשימו אותו ואת חבריו כי הם פוגעים קשה באוניברסיטה וכי העיתון עלול להיסגר אם יתמידו בקו הזה.

עיקר הקצף יצא בשל ההתקפות של הכותבים על דרכו של האיש החזק בתנועה הדתית הלאומית, משה חיים שפירא, ועל דרך ניהולו את המפלגה. שפירא היה גם האיש החזק בברא-יילן, ומכאן הזעם המיוחד נגד 'בת קול'. העיתון גם העז לעשות השוואה מתמדת בין ההסדרים המקובלים בעולם הדתי לבין אלה של העולם האזרחי שמסביב. איזור הדמדומים שבין המציאות הדתית לחילוניות עניין מאוד את הכותבים. מאוחר יותר זנח אריאל רוון-צבי את תחום הספרות והתרכז בלימודי המשפטים, אבל סוגיות הדת והמדינה העסיקו אותו, כאמור, עוד הרבה לפני שהשתתף בניסוח הצעת החוקה.

ההתנגדות העיקרית לרעיון שני המסלולים המקבילים של רוון-צבי לא באה מן החוגים הדתיים, אלא דווקא מחבריו המשפטנים החילוניים. גם הם התנגדו להפרדה מוחלטת בין הדת למדינה, מחשש שייווצרו בישראל שני עמים, שאולי לא יוכלו

להתחתן זה בזה. אבל השארת המצב על כנו לא באה מבחינתם בחשבון. רייכמן כינה את השיפוט הרבני "שיפוט זר", משום שכל עולם המושגים של אותם דיינים, כל מערכות החיים שלהם, התעצבו בישיבות שכמעט שאין להן דבר עם אורח החיים החילוני במדינה. לכן, מבחינתו, זה שיפוט זר ושיפוט פוגע. הוויכוח בין חילוניים לדתיים לא נתפש כלל אצל רייכמן כוויכוח על עקרונות או על תפישות עולם, אלא כוויכוח על עמדות כוח. אבל לרייכמן לא היו פתרונות מעשיים לבעיות הדת והמדינה. הוא הציע לדוגמה, שבית-משפט אזרחי יכריז על גירושים, ללא גט, ואחר-כך ישגר את הגט לאשה כמזין שלוח של האיש, אלא שאפילו רוזן-צבי הדתי הליברלי לא קיבל את ההצעה הזאת.

אחרי ויכוחים ממושכים התקבלה הצעת המסלולים המקבילים של רוזן-צבי כרע במיעוטו. המשפטנים החילוניים לא גילו התלהבות רבה ממנה, אך היא היתה היחידה שהיה לה סיכוי כלשהו. רוזן-צבי קיבל אישור לנסח את הצעתו. הוא חזר לבסוף עם סעיף אחד בלבד, והדבר זכה להערכת יתר המשתתפים: הרעיון לצמצם את כל הסוגייה לסעיף אחד נראה להם כראשית פתרון.

הסעיף המדובר, סעיף 22 להצעת החוקה, הוכנס לפרק ג: זכויות האדם. הגישה הבסיסית היתה לראות את יחסי הדת והמדינה במסגרת הזכויות האזרחיות. וכך קובע הסעיף:

- (א) כל אדם זכאי לחופש הדת והמצפון.
 (ב) לא יפגע חופש העיסוק של אדם בשל שמירה על מצוות דתו.
 (ג) לא יישללו זכויות, לא יוטלו חובות ולא ייכפו איסורים על אדם מטעמי דת.
 (ד) אין באמור בסעיף זה כדי:
- 1) למנוע את תמיכת המדינה או רשויות ציבוריות במוסדות דת או בהענקת שירותים דתיים או בחינוך דתי, והכל על בסיס השוויון.
 - 2) למנוע הכרה בנישואין ובגירושין דתיים לפי בחירת הצדדים או לפגוע בהוראת חוק לפיה בחירתו של אדם בנישואין דתיים כלשהם מכפיפה אותו לדיני הגירושין של אותה דת.
 - 3) לפגוע בהוראות חוק הניתנות להצדקה עניינית מטעמים עצמיים שאינם טעמים שבדת.
 - 4) לפגוע בהתחשבות באינטרסים של ציבור דתי ובצרכיו של ציבור כזה לשמירת אורח חייו או לקיום מצוות דתו, והכל על בסיס שוויון ואיזון אינטרסים ראוי עם צורכי שאר הציבור.
 - 5) לפגוע בהוראות הנוגעות לכשרות המזון בצבא ובמוסדות ציבור.

ב-25 בנובמבר 1986, בשלבים המתקדמים של ניסוח הצעת החוקה, כינסו המנסחים מן הפקולטה למשפטים בתל-אביב את כינוס שורש לדיון בהצעת החוקה. מומחים מתחומים אקדמיים שונים הוזמנו לבית ההארכה של מושב שורש כדי לבחון את

מרכיבי הצעת החוקה. המנסחים עדיין חשו רתיעה מסויימת מן היציאה אל הציבור וביקשו לערוך מעין חזרה גנרלית בחוג סגור של אנשי אקדמיה. ד"ר אריאל רוזן-צבי הגיע לכינוס במטרה להסביר את סעיף הדת והמדינה ולצבור תגובות. בפעם הראשונה עמד לחשוף את רעיון המסלולים המקבילים, והוא חשש מהתגובות. בפתח דבריו הסביר, שכל ניסיון לנסח מודל עיוני בלי להביא בחשבון צרכים פרגמטיים, הוא בלתי-אפשרי. ולכן מגמתו בניסוח הסעיף היתה להגיע לאיזון אינטרסים ראוי בנושא הדת והמדינה. "שאלתי את עצמי, "המשך, "האם מודל של חוקה ראוי לו שיכלול את החריגים בתוך החוקה עצמה, או שמא עדיף להניח לבית-המשפט לפתח את החריגים על בסיס פרשנות רחב, כמתחייב מצרכים שעולים לפניו במקרה אינדיווידואלי ולפי צורכי התקופה. כך למשל עשתה החוקה האמריקאית. אני בחרתי לכלול את החריגים, או את חלקם של החריגים, בתוך מסגרת החוקה, כדי לאפשר לחוגים רחבים יותר לקבל מידה מסוימת של סיפוק האינטרסים שלהם ואולי להכתיב מראש לבתי-המשפט איוושהי דרך שהם יילכו בה.

"הסעיף הראשון של המודל הוא הסעיף המרכזי של חופש הדת והמצפון. הוא כורך יחד בכפיפה אחת את הגנת חופש הדת ואת הגנת החופש מדת, חופש המצפון. סעיף זה מעניק להם מעמד שווה. התלבטתי האם לא לסייג את הסעיף הראשון בסיפא שלשונה: 'אלא אם הדבר נוגד את תקנת הציבור'. למען האמת, סייג זה קיים, גם אם לא נכתב. באופן טבעי שאלת האיזון שבין האינטרסים המתחרים היא חלק מן ההקדמה של החוקה. היא חלק מעקרונות היסוד של חוקה. מן הטעם הזה לא מצאתי לנכון לכלול את העיקרון הזה, את הסייג הזה כאן, מתוך הנחה שזה סוג העניינים הצריכים להיות כלולים במסגרת העקרונות הפרשניים הכוללים של החוקה.

"סעיף ב' למודל המוצע מעניק הגנת יתר, במרכאות או ללא מרכאות, ומשמעותו היא ששום עובד דתי במדינת ישראל לא יופלה בקבלה לעבודה כיוון שהמפעל או בעל הבית שלו פותח את העסק בשבת. כפי שכבר אמרתי בהקדמה, השאלה אינה נקייה. לא כל שיטה שמעניקה חופש דת כוללת במסגרת חופש הדת גם את סוג ההגנה הזה. ראינו, כי בארצות-הברית מותר למעביד לשקול שיקולים כלכליים ולשאול את עצמו באיזו מידה נקודת האיזון הכלכלית מצדיקה או לא מצדיקה העסקת העובד. אני סבור, כי במדינת ישראל, ושלא במתכונת החוקה האמריקאית, יש להגן על סוג כזה של מניעת אפליה בשל שמירת מצוות דתיות. זה אינו הסדר מחויב המציאות כחלק מחופש הדת, אבל לי זה נראה כעניין חיוני במדינת ישראל. בהקשר זה אנחנו מגינים על זכויות המיעוט. הציבור הדתי הוא מיעוט במדינת ישראל והוא ראוי להגנה. המסקנה המתבקשת מהגנה כזו היא

שגישה זו צריכה להיות פופולרית בקרב הציבור הדתי, אלא שלא זה המצב. הציבור הדתי, למרות שהוא מיעוט, מרגיש את עצמו מבחינה פוליטית או מבחינה רעיונית כרוב. לא במובן המספרי, אלא למשל במובן של המסורת היהודית. אלפיים שנות מסורת הן רוב לעומת פחות מארבעים שנות המדינה.

"סעיף ג במודל המוצע, המשך רוזן-צבי, "הוא המהווה את החידוש הגדול לעומת המצב הקיים. המשמעות של סעיף זה, אם יתקבל, שחוקים דתיים, אם הם מטילים חיוב על כלל הציבור - לא יוכלו להיאכף. דיני הנישואים והגירושים לא יהיו מונופול של רשויות דתיות בלבד. לא יהיה עוד מונופול דתי בדיני הנישואים והגירושים. כל אותם איסורים הנוגעים לכשרות, חוק איסור גידול חזיר, חוק איסור חמץ בפסח וכיוצא באלה לא יעמדו במבחן החוקה. יחול כאן עקרון ההדדיות. מי שטוען להגנת החופש שלו חייב להבטיח את הגנת החופש של האחרים. הסעיף הזה הוא חד, ברור וגורף. קבלתו תחייב כמעט אוטומטית את ביטולם של מספר חוקים שקיימים היום."

מכאן עבר רוזן-צבי להסביר את סעיף-משנה ד, סעיף החריגים, שבא ליצור איוון והתחשבות עניינית באינטרסים שיש להגן עליהם למרות העקרונות הכלליים שהוצגו בסעיף-המשנה הקודמים. הוא הסביר, שבתת-סעיף 11 נקט בביטוי 'תמיכה' ולא 'הכרה' משום שתמיכה מתבטאת במובן צר יותר של הקצבות כספיות או משאבים אחרים ולא מהווה הכרה פורמלית. לא תהיה הכרה פורמלית לא ברבנות, לא במועצות הדתיות ולא במוסדות אחרים, אבל אם יהיו התארגנויות וולונטריות, הן יזכו לתמיכה במסגרת תקציב המדינה. פירוש הדבר, שגם הזרם הרפורמי יזכה לתמיכה. במסגרת זו תתאפשר תמיכה גם לחינוך הממלכתי-דתי. "הטיעון שכל אחד יסבסד בעצמו את החינוך שלו הוא במידה רבה צבוע," אמר רוזן-צבי, "היות שיש הרבה מאוד חוגים, ולא דווקא יהודיים, שאינם מסוגלים לעשות כן. ונושא זה של חינוך יהודי הוא בנפשו של כל יהודי דתי."

אחר-כך הסביר את שיטת המסלולים המקבילים בענייני נישואים וגירושים: "אומרים לו לאדם: דע לך מראש, אם אתה בוחר אופציה מסוימת, יש לה כללים ואתה מחויב עלידה. זה עקרון המסלולים המקבילים." מכאן עבר להסביר את החריגים האחרים המופיעים בסעיף-משנה ד:

"החריג השלישי מכיר בחוקיות הוראות הניתנות להצדקה עניינית מטעמים עצמאיים שאינם טעמים שבדת. זה חריג שפותח במסגרת החוקה האמריקאית, והפירוש לכך ניתן בארצות-הברית על-ידי בית-המשפט העליון. כאשר יש הצדקה שאינה מטעמים דתיים, גם אם המקור היסטורי או דתי; גם אם המניע הוא דתי, וגם אם הציבור הדתי עצמו יראה בזה חקיקה דתית או הישג דתי, אין בכך כדי לפסול את ההוראה. כל הטעמים האלה אינם רלוונטיים, והדוגמה היא כמובן חוקי יום

ראשון, הנחשבים לחוקי רווחה. אני ער עם זאת לקשיים של החריג הזה, קשיים של פרשנות, כולל החדרת מושגים או עניינים שאינם קשורים אליו. כך למשל פורסמו טיעונים שלמעשה כל החוקים הדתיים במדינת ישראל יש להם טעם עצמאי.

"החריג הרביעי, הדין בהתחשבות באינטרסים של ציבור דתי ובצרכיו של ציבור דתי לשמירת אורח חייו על בסיס איזון אינטרסים ראוי, נוגע למקרים שבהם מוצדק היה להתחשב בצרכים של ציבור, כגון סגירת רחוב בשעת תפילה, או במקרים שבהם מוצדק להתחשב אפילו בסגירת רחוב בשכונה שרובה ככולה דתית, בתנאי שנוצר איזון עם צרכיו של הציבור. כאשר ניסחתי את הסעיף הזה, המשך רוזן-צבי, "ראיתי לנגד עיני את המתכונת של פסק-דין ברוך נגד המפקח על התעבורה בדרכים, פסק-דין שעניינו חוקיות חסימת רחוב לתנועה בשבת. בית-המשפט, בדעת רוב, נגד דעתו של השופט ויתקון, אישר את החלטתו של המפקח לסגור את הרחוב. הוא לא עשה כן מטעם של שיקולים דתיים, אלא מטעמים של התחשבות בצרכי הציבור, שהיסוד המאפיין אותו במקרה הזה הוא דתי. אבל היסוד המאפיין אותו יכול היה להיות לא דתי, אלא תרבותי. הכוונה כאן היא, אם כן, לקבוע כי התחשבות באינטרסים של ציבור דתי אינם פסולים כשלעצמם.

"ולבסוף, החריג החמישי הנוגע לכשרות המזון בצבא ובמוסדות הציבור. בתחילה נוסח הסעיף באופן כולל הרבה יותר, כאשר דיבר על צורכי ציבור דתי במוסדות ציבוריים. מחשש שהסעיף יובן שלא כהלכה וישמש פתח לסחיטה למינה הוא שונה מאוחר יותר ודיבר על כשרות בלבד."

רוזן-צבי בהביר, כי חריג שישי, שדיבר על יום השבת כיום שבתון רשמי של המדינה, בוטל ולא נכנס להצעת החוקה.

את הדיון פתח ד"ר משה סמט, סוציולוג שומר מסורת. הוא יצא בהתקפה דווקא על הזרמים החרדיים ביהדות וטען, כי האיבה המתפתחת בין הזרמים הדתיים-לאומיים לבין זרמים חרדיים אינה פחותה מזו שבין החילוניים לבין החרדים. "אני חותם על העסק הזה, עם תיקונים קלים," הפתיע שם. "אתה תמצא הרבה דתיים שעייפים מהתמיכה העיוורת האוטומטית בעמדה החרדית וישמחו מאוד ללכת לדבר כזה." פרופ' יהושע פורת, היסטוריון לחקר המזרח התיכון וחילוני מוצהר, פתח את דברי התגובה שלו בהבעת הרצון לראות הפרדה כוללת בין הדת למדינה, ברוח חוקות ארצות-הברית וצרפת, "אם כי כשם שברוב ארצות העולם מסתדרים ללא הפרדה כזו, כך אפשר להסתדר גם אצלנו." פורת הביע מחאה על כך שלנגד עיני מנסח הסעיף עמדו קודם כל האינטרסים של הציבור הדתי, בעוד שניכר כי האינטרסים של הציבור הלא-דתי הם לכאורה פחות חשובים. פורת בירך על השיטה המוצעת של הנישואים והגירושים בשני המסלולים, אבל הביע הסתייגות מכך

שתקופת המעבר אינה מוסדרת. מה יקרה אם זוג נישא בנישואים דתיים, ולאחר שינוי החוק הוא מבקש להתגרש בגירושים אזרחיים?

המגיב הבא, פרופ' אהרון קירשנבאום, מרצה למשפט עברי בפקולטה התל-אביבית, דתי שהתחנך בארצות-הברית, התנגד למודל המוצע מנימוקים של יהודי אורתודוקסי. "תורת משה היא החוקה שלי", אמר, "אני חי עם התורה, אני חי עם חז"ל ועם הרמב"ם. אלה הם הקובעים את אמת המידה היהודית שלי. אני לא עליתי ארצה כיהודי לאומי. אני באתי הנה כיהודי, ועם כל המטען של תורת ישראל בכתב ובעל-פה, והנה מצאתי כאן דברים שאינם לרוחי. אני נאלץ להשלים איתם, אבל ברגע שמבקשים ממני לחתום על ההשלמות הללו, המטען שלי לא נותן לי. לתת גושפנקה לדבר הנוגד את עקרונותי איני יכול. לא משום שאני מפחד, אלא משום שאני חי עם מקורות המדברים אלי יום-יום, לפיכך, על פני חוקה כתובה נקייה ומסודרת אני מעדיף את הסטטוס קוו, עם כל הכיעור שבו, עם כל זה שבכל חמש שנים הוא מתהפך בעקבות מריבות וסכסוכים. אני מוכן לחיות עם זה כי אלה הם החיים."

קירשנבאום הבדיל בין החוקה האמריקאית, המפרידה בין דת למדינה ואשר יהודים חרדים בארצות-הברית מגינים עליה, לבין החוקה המוצעת כאן, משום שחוקת ארצות-הברית קובעת רק את מודוס החיים היומיומיים, לא את עיקרי האמונה. היהודי החרדי בבורו פארק מוכן להגן על החוקה האמריקאית בנפשו, לא משום שזו האמת, אלא משום שמבחינת החיים היומיומיים זהו המודוס. הוא לא נותן בכך גושפנקה לזה. אצלנו המודוס, החיים היומיומיים, הוא הסטטוס קוו. אלה הם החיים.

אליעזר דון-יחיא, יהודי דתי גם הוא ואיש מדע המדינה מאוניברסיטת בראיילן, אמר, כי אם תתקבל חוקה כזאת, הרי חוגים רחבים בציבור, והכוונה בעיקר לדתיים הלאומיים, יתקשו להזדהות עם המדינה שזהו האני מאמין שלה.

סינתזה מעניינת של מי שהחזיק בהשקפתו של קירשנבאום אבל החל לשנות את דעותיו אפשר היה לשמוע בדבריו של פרופ' מנחם פרידמן מאוניברסיטת בראיילן, שהגדיר את עצמו בדיון כדתי וכליברל גם יחד. הוא היה מוכן לחתום על הנוסח המוצע של סעיף הדת והמדינה "אפילו אם הדברים יכאבו לי", בשל התהום שאליה מוליך רעיון הגאולה המשיחי את המדינה. עם זאת אמר, כי לחוקה כזאת אין סיכוי להתקבל. "לא החרדים השחורים, אם נשתמש בביטוי הציורי, יהיו נגד, אלא הציבור הדתי הלאומי, שהוא נאמן למדינה. החרדים הם קבוצה פרקטית. ככל שייטנו לה לאכול היא תאכל. ככל שייטנו לה פחות היא תסדר עם פחות. אותם דתיים לאומיים משיחיים יראו בחוקה כזאת איום על המדינה היהודית שהם מבקשים לכונן כאן ויתנגדו לחוקה. כך שאם יהיו עשרה אחוזים, נניח, מן

האוכלוסייה, שלא יקבלו את החוקה ושיהיו מוכנים ללכת לבית-סוהר, החוקה תיהפך לחוכה ואיטלולה.”

המשפטן מהפקולטה בתל-אביב, ד"ר אשר מעוז, המליץ להתעלם מהחרדים ומהתנגדותם, שכן אין סיכוי למכור להם את רעיון החוקה. אבל אם תאומץ חוקה במדינה הפרגמטיות הדתי יגבר. "הם יישארו איתנו וימשיכו להתלבט."

מכינוס שורש לא יצא עשן לבן, אבל אצל מנסחי החוקה, ובעיקר סעיף הדת והמדינה, התחזקה ההכרה, כי יש מקום להצעת הפשרה שלהם. הכינוס נתן לצוות החוקה את האור הירוק לתת לה פומבי.